

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

KARDOS ALBERT*

SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1861. dec. 26.-án született Récekeresztúron, Szolnok-Doboka megyében. Atyja, Katz Sámuel elszegényedett gazdálkodó volt, br. Wesselényi Miklós egykori zsidói bérlőjének, Katz Izráelnek a fia. Anyja Benedikt (Beneth) Johanna, Benedikt Ésaías nagykállói rabbinak a leánya, a csurgói születésű B. Mordecháj nikolsburgi rabbinak, az újkor egyik legnagyobb talimtudósának unokája. Katz Sámuelnek sok gyermeke volt, Albert a hatodik. Hatéves koráig a kisfiú kevés magyar szót hallhatott a románok lakta falucskában, de 1867-ben a folyvást szegénységgel küszködő család már Debrecenbe, majd rövidesen Szoboszlóra költözött, s itt a gyermekek teljesen megmagyarosodnak. Albert a szoboszlai ref. elemi iskolában tanul, innen az algmnáziumba (partikulába) kerül, majd a harmadik osztálytól a debreceni kollégium gimnáziumának tanulója. Itt rövidesen a jelesek, majd kitűnők sorába kerül. A kollégium szellemét teljes lélekkel lélegzi magába, s bár zsidó vallásához mindhalálig ragaszkodik, egyik leghívebb fia lesz az ősi református alma maternek. Tanárai közül *Géresi Kálmán* hat reá legmélyebben, akivel később, férfikorában is szoros kapcsolatba kerül. 1880-ban kerül a budapesti egyetemre mint magyar—német szakos bölcsészethallgató. Itt különösen *Budenz József*től, *Beöthy Zsolt*tól tanul sokat, de legfőbb mesterének *Gyulai Pált* tekinti, s diáktársai közül *Négyessy Lászlóval* köt egész életre szóló barátságot. A híres orientalista, *Kúnos Ignác* még debreceni diákpajtása, ez a barátság is sűrű tart. Mint egyetemi hallgató cseréli fel a *Katz* nevet *Kardossal*. 1882-ben győz az Egyetemi Kör pályázatán Kossuth Lajos 80. születésnapjára írt üdvözlő levelével; az egyetemi ifjúság az ő szövegével küldi ünnepelő iratát a torinoi remetének.

De ugyanebben az évben már éreznie kell a zsidó sors töviseit is, a tiszzaeszlári per által felvert antiszemita hullámok becsapnak az egyetem falai közé s két táborra osztják az ifjúságot. — Mindez nem zavarja tanulmányi haladásában. Nemcsak vizsgákat tesz le, és oklevelet, tanári és doktori diplomát szerez, hanem tudományos munkával is foglalkozik. Egyik vakációját egy rokonának a göcseji gazdaságában tölti, itt gyűjti az anyagot *A göcseji nyelvjárás* c. munkájához, amelyért az Akadémia a Sámuel-díjjal jutalmazza. Ez a nyelvjárás tanulmány a *Magyar Nyelvőr*ben jelenik meg, 1884—85-ben. Ettől kezdve K. A. ennek a folyóiratnak egyik leghűségesebb munkatársa, főként nyelvhelyességi kérdésekről írja a kisebb-nagyobb cikkek szavait Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, majd Balassa József szerkesztőseje idején. (Balassa Józsefhez is meleg, benső barátság csatolta, s ennek is csak mindkettőjüknek az 1944—45-ös csemények okozta halála vet véget.) Gyakorló évét a „mintagimnáziumban” tölti, ahol Kármán Mór didaktikai művészetét csodálja, s ezt igyekszik tanítványi hűséggel követni egész tanári pályáján. 1883-ban jelenik meg doktori értekezése: *A XVI. század magyar lírai költészete*, előbb az Egyetemes Philológiai Közönyben, majd önállóan is. Oklevelének megszerzése után évekig nem kap állást zsidó vallása miatt; Trefort miniszter csak áttérés után nevez ki zsidókat állami középiskolához. Így két évet nevelősködéshelyen tölt K. A., legfőbb pártfogója, Beöthy Zsolt szerez neki állást előkelő családoknál, így sógora, Szabó honvédtábornok gyermekeihez is őt ajánlja nevelőnek. (Már diákkora óta megszokta, hogy magántanításból tartsa el magát.) Eközben tovább tanul, addigi szaktárgyai, a magyar és a német mellé még latinból és történelemből is megszerzi a képesítést. Ez utóbbit már mint szentesi tanár, mert 1887-ben az ottani városi gimnáziumhoz megválasztják s így végre révbe jut. Itt, az Alföld közepén az Alföld közművelődési kérdéseivel kezd foglalkozni, s két röp-

* Ez a cikk forrásanyagul készült valaki számára, aki 1947-ben tanulmányt készült írni Kardos Albertről. Megfogalmazás közben vált — érthető személyi okból — adatközlés helyett emlékezésé. A közben lefolyt másfél évtized csak néhány módosítást tett szükségessé.

iratot is ad ki ebben az ügyben. Középiszkoláink és a magyar Alföld, 1890. — A magyar Alföld közművelődéséért, 1891. — Szentesen ismerkedik meg a pusztaszeri Pallavicini-birtokon bérlőként gazdálkodó Szobotka-családdal, s 1890-ben nőül veszi Szobotka Paulát, ennek 1896-ban bekövetkezett korai halála után hűgát, Szobotka Malvint, 1897-ben. A Szobotka család nem volt gazdag, de jómódú, s a leányok nevelésére nagy gondot fordítottak. Így Paula is, Malvin is a magyar irodalmon kívül a németben és franciában is alapos tanítást kaptak, s mindkét nyelven jól beszéltek. Művészi ízlésre is nevelték őket, a női kézimunka minden ágában remekeltek, Sz. Malvin azonkívül valóságos szenvedéllyel gyűjtötte a régi porcelán- és üvegtárgyakat, fajansz-munkákat és a magyaros-népies cseréptárgyakat. Így K. A. otthona művészi szépségűvé, lassankint egész kis múzeumává vált, de egyben könyvtárrá is, mert férj és feleség egyaránt hódoltak az olvasás szenvedélyének, s a dísztárgyaknál és a kézimunkánál is gyorsabban gyűlt a könyv házukban. K. A. különben 1891-ben elhagyta Szenteset, mint a debreceni állami reáliskola tanára visszatért ifjúkorának kedves városába, a kollégium szellemi körébe. Innen csak az 1944.-i barbár elhurcolás ragadhatta ki. — Első házasságából két fia született: Lajos (1891 Szentes), Ferenc (1892 Debrecen), az egyik szintén tanár és irodalomtörténész lett, de 1919-ben elhalt harcúton szerzett betegségében; a másik, Ferenc építész, műegyetemi tanárságát, szatikai író volt, de 1944-ben őt is elhurcolták, s azóta nincs róla hír. K. A. második házasságából 3 gyermek született: Mária (1898), tanárnő (megh. 1950), Pál (1900) ma egyetemi tanár, Rózsa (1903) orvosnő, meghalt 1942-ben. K. A. hamarosan teljes erővel bekapcsolódott Debrecen szellemi életébe. Tanári hivatását teljes odaadással látta el, s tudományos munkásságát is folytatta, de ráért emellett a helyi lapokba, főként a színvonalasabb *Debreceni Ellenőr*-be is írni, városa közművelődési ügyeivel foglalkozni. A 90-es években állandó munkatársa az E.P.H.K.-nek és a Nyr.-nek; szinte minden évben számos cikke jelenik meg ezekben a folyóiratokban, noha másfelé is dolgozik: Irodalomtörténeti Közlemények, Fővárosi Lapok, Magyar Szemle, Tanáregyesületi Közlöny, Egyetemes Közoktatási Szemle stb.

Ugyanezekben az években készülnek nagyobb munkái is: A magyar szépirodalom története a legrégibb időkötől Kisfaludy Károlyig, 1892; az Endrődi-féle Költészet Kincses-házához írt történeti bevezetés, 1895, s a Beöthy—Badics-féle Képes Magyar Irodalomtörténetbe írt 5 tanulmánya.

De időt talál még zsidó ügyekkel, zsidó kultúrával való foglalkozásra is. A debreceni lapokban harcol a zsidóság recepciójáért, dolgozik a Magyar Zsidó Szemle c. tudományos folyóiratba, követeli az első zsidó felkezesi gimnázium felállítását Budapesten, röpiratot ad ki A „magyar zsidóság nemzeti hivatása” címen 1892-ben. Közben átmenetileg vállalja a debreceni izr. elemi iskola igazgatását is, amint később szervező-igazgatója lesz az izr. polgári leányiskolának, majd élte alkonyán a debreceni zsidó gimnáziumnak.

Debreceni közművelődési tevékenysége során egyre szorosabb kapcsolatba kerül a Csokonai-körrel, amelynek választmányi tagja, majd titkára, végül főtitkára lesz. Buzgón segíti a kör vezetésében az elnököket, Géresi Kálmánt, egykori kedves tanárát, most tankerületi főigazgatói minőségben feljebbvalóját. A Csokonai-kör minden év november 17-i évadnyitó ülésén évről-évre más-más szempontból írott tanulmány felolvasásával ünnepli a halhatatlan költőt, de az élő debreceni költők hírét-nevét is igyekszik terjeszteni; tanulmányokban, ismertetésekben foglalkozik Szávay Gyulával, a „Bokréta” néven Debrecenben alakult költői csoporttal, de különösen annak legnagyobb tehetségű tagjával, Oláh Gáborral, akihez hamarosan erős barátság szálai is fűzük, s akinek társadalmi úton jelentős anyagi segítséget is szerez, hogy súlyos betegségére tengerparton kereshessen gyógyulást. Gyakran hív meg a Csokonai-körbe vendégfelolvasóul országos nevű írókat, így korának szinte minden nevezetes magyar írójával levelezik. (Sok évtizedes levelezése, kéziratjai szemétdombra lökve hevertek 1944 szeptemberében, a már kiürített „gettó” egyik háza előtt.) A legmodernebb irodalommal is van kapcsolata: Ady Endrét külön, majd a *Nyugat* Ignótus vezetése alatti gárdájával szerepelteti a Csokonai-körben. Ez már, természetesen, századunk első tizedének végefelé történik. A „Nyugat” irányától konzervatív ízlése miatt egy bizonyos távolságra maradt ugyan mindvégig, de ezt a szellemi távolságot áthidalták személyes kapcsolatok, főként az a nagy szeretet, amely legkedvesebb és legnevezetesebb tanítványához: Tóth Árpádhoz fűzte őt. Csokonai-köri munkásságából kiemelkedik még 1905-ben a százados Csokonai-ünnep rendezése, 1907-ben a fűvészkönyv centenáriuma.

1911-ben igazgatója lett a debreceni állami reáliskolának, előbb ideiglenes jelleggel, majd véglegesen. Kinevezése nem ment könnyen, mert addig példátlan volt, hogy állami középiskola élére zsidó vallású igazgató kerüljön. Csak a mindenható miniszterelnök, Tisza István erélyes közbelépésére nyerte el az állást, amelyre őt Géresi főigazgató is ajánlotta, akihez különben Tisza mint egykori nevelőjéhez, fiúi tisztelettel ragaszkodott.

Igazgatói elfoglaltsága, majd az első világháború súlyos évei szűkebbre szorítják írói és tudományos munkásságát. A háború folyamán egy humánus feladatot vállal: mint pénz-

táros élénk részt vesz az ún. „*Katonu-otthon*” szervezésében és fenntartásában. Ez az intézmény a háború alatt Debrecenben hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó, családi körükből kiszakított katonáknak, kiképzés alatt állóknak, harctérről hazakerült lábadozóknak, átutazóknak stb. volt klubhelyisége, tisztességes szórakozóhelye.

Részt vett K. A. a háború alatt a *Köztisztviselők beszerzési csoportja* megszervezésében és vezetésében is. Egyébként is egész pályáján harcosa volt a köztisztviselői és tanári érdekeknek, hosszú ideig volt titkára a *Köztisztviselők debreceni egyesületének* s a *debreceni tanári körnek* is.

1919-ben, a forradalmi események következtében rövid időre el kellett hagynia állását. Mikor visszafoglalta igazgatói székét, minden erővel odahatott, hogy a tanári kart és az ifjúságot egyaránt visszatartsa az ellenforradalmi bosszúállástól, amint maga sem tett egyetlen lépést sem az ő állását forradalmi úton elfoglaló kartársa ellen. Így tudta elérni, hogy a tanári testület minden tagját igazolták, s forradalmi magatartása miatt senki sem vettette állását.

Mégsem maradhatott sokáig az állami reáliskola élén. A forradalom bukása után feltámadt reakció egyik fő megnyilvánulása az antiszemitizmus volt. Így cleve elképzelhetetlen volt, hogy zsidó igazgató maradjon állami iskola élén. 1921-ben K. A. ellen mondva csinált okból fegyelmi eljárás indult, amelynek során fölmentették ugyan, de hátralevő legutolsó szolgálati évére szabadságolták, s 1922. szept. 1-én nyugdíjazták.

Azonban már 1921-ben megkezdte hitsorsosai unszolására a debreceni zsidó gimnázium szervezését, amely az ő igazgatása alatt nyílt meg 1921. szept. 1-én egy osztállyal, s amelyet ő fejlesztett nyolc osztályúvá. 1929-ben, az első érettségi vizsgálat után vonult nyugalomba, de még két évig tanított a egy osztályban a magyar irodalom történetét, s egészen 1944 márciusáig nem volt nap, hogy be ne látogatott volna kedves intézte igazgatói irodájába.

A reakciós korszak antiszemitizmusa mélyen hatott kedélyére, s a „*Debreceni Független Újság*” c. szabadelvűnek maradt lapban cikkek egész sorát írta ellene, s föl-fölszóalt ebben a szellemben a fővárosi liberális sajtó (*Világ*, *Pesti Napló*, *Újság*) hasábjain is. De ifjú- és férfikori eszményeitől nem szakadt el, mindig hazafias, magyar zsidónak, vagy inkább zsidó vallású magyarnak vallotta magát, s ilyen szellemet alakított ki a debreceni zsidó gimnáziumban is.

Irodalmi működése azonban a reakciós korszakban szűkebb térre korlátozódott, bár alkotókedve nem lankadt, s különösen hivatali nyugalma éveiben, 1929–1944-ig szinte nagyobb termékenységgel dolgozott, mint valaha. De dolgozatai már jobbra csak helyi lapokban, a zsidó felekezetű magyar nyelvű tudósokat maga köré csoportosító Magyar Nyelvőrben, a Debreceni Képes Kalendáriumban jelenhettek meg, nagy ritkán a Debreceni Szemlében, s olykor a *Libanon* c. újonnan alapított zsidó tudományos folyóiratban, vagy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) évkönyvében.

Elismerésben még e mostoha korban is része volt. 1927-ben barátai, tisztelői, tanítványai nagy fényvel és emlékkönyv kiadásával ünnepelték meg 40 éves tanári jubileumát; ebben az emlékkönyvben jelenik meg *Tóth Árpád*: „*Köszönöm*” c. alkalmi költeménye. Csöndesebb, de meglítt ünnepésben volt része 1941-ben is, 80. születése napján. A Debreceni Képes Kalendárium külön cikkel emlékezett meg ez évben régi, hű munkatársáról. A Kollégium fennállásának 400. évfordulóján emléklakettet kapott a Tiszántúli Ref. Egyházkerülettől a nagy iskola múltjának feltérásában szerzett érdemeiért.

Az antiszemita közhangulat nyomása készítette arra is, hogy a Csokonai-kör munkásságában folyvást résztvéve bár, mindinkább háttérbe vonuljon. Géresi Kálmán temetésén az elhunyt utolsó kívánsága szerint ő mondott a sírnál búcsúbeszédet a kör nevében, majd az új elnököt: dr. Pap Károly professzort éppoly hűségesen segítette munkájában, mint Géresit, ugyanígy Csobán Endrét is, a főtítkárságban utódját. Utoljára 1932-ben állott a kör felolvasó asztalánál, az Arany halálának 50. évfordulójára rendezett emlékünnepen; attól kezdve a nyilvános szerepléstől tartózkodott. 1941-ben, mikor a kör megünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját, dr. Pap Károly elnök az ünnepi beszédében K. A. érdemeit is teljes elismeréssel méltatta, bár ehhez azokban az időkben már némi bátorság is kellett.

K. A. a legvégső időkig is egyre dolgozott. Az utóbbi években a Debreceni Képes Kalendáriumban megjelent cikkei, s az IMIT évkönyvben közzétett egyik tanulmányát különnyomatban is kiadta. A Kalendáriumban jelent meg megleghangú méltató megemlékezése egyik legmeghittebb barátjáról, *Zottai Lajos*ról, akivel közös szellemben munkálkodtak szeretett városuk, Debrecen múltjának feltérásán. 1944 áprilisában is megjelent egy megemlékező cikke Géresi Kálmánról a Protestáns Tanügyi Szemlében, mestere 100. születésének évfordulójára.

Ez utolsó cikke megjelenése idejében hurcolta el a német politikai rendőrség (Gestapo) a hajdúszentgyörgyi tanyán felállított internáló táborba. Innen, korára való tekintettel még szabadságolták („beurlaubt”), de két hónap múlva a gettó többi lakosával együtt a téglagyárba hurcolták, ahol két hétig kellett állatokhoz sem méltó zsúfoltságban, mocsokban,

szennyben tengődniük. Ezt még egy heti utazás követte a 80 emberrel teletömött, lelakatolt marhavagonban, nyár derekán, rettentő hőségben, naponként legföljebb egy pohár vízzel. Vonatuk az auschwitzi vesztőhelyre („Vernichtungslager”) volt irányítva, de egy szerencsés szerencsétlenség miatt (a mozdony előtt felrobbant egy híd), vissza kellett a Kárpátokból fordulniuk, s így jutottak az ausztriai kéméleti táborok (Schonungslager) egyikébe, *Göstling an der Ybbs* nevű falucskába. Sorsuk itt egyenlőre elviselhetőbbnek látszott, s K. A., akit sem a Gestapo-fogság, sem a téglagyári és vagonbéli gyötrellem nem rendített és nem tört meg, a gyermekeket, utolsó tanítványait gyűjtötte maga köré és oktatgatta őket. Derűs lélekkel várta a biztosnak hitt szabadulást, míg végre feleségének 1944 november 17-én a rabságban bekövetkezett halála őt is porig lesújtotta. Utolsó írásműve a gyászjelentés volt, melyet e halálesetről a szomszédos táborokban lakó debreceni zsidóknak küldött keze írásával.

De ezzel véget is ért lelki ereje. Ő, aki még a vagonban is nyugodt bizalommal vigasztalhatta szenvedő társait, most borús, szótalan, zárkózott és csüggeteg lett. Így érte el 1945 január 9-én, két héttel 83. születésnapja után a szabadító halál. Aligha szerzett róla tudomást, hogy Debrecen nem feledkezett meg róla végképpen. 1944 augusztusában barátai, tudóstársai fiának, a zombori munkatáborban szolgáló Pálnak kérésére, dr. Szondy György főigazgatóhelyettes lelkes buzgólkodására s a Csokonai-kör elnökének, dr. Pap Károlynak a vezetésével két izben is folyamodtak az akkori magyar kormányhoz kiszabadításáért s hazahozataláért, de hasztalanul. A folyamodványt Pap Károlyon és Szondy Györgyön kívül dr. Révész Inure püspök, dr. Erdős Károly és dr. Szentpéteri Kun Béla egyetemi tanárok, Baja Mihály ref. lelkész, költő, Sőregi János múzeumigazgató és Csobán Endre Csokonai-köri főtítkárr írták alá. Dr. Hankiss János egyetemi tanár külön is interveniót K. A. érdekében Antal István miniszternél, sokat fáradozott az ügyben Szabó Lőrinc, a nagynevű költő is, K. A. leányának, Kardos Mária tanárnőnek a kérésére. Mindhiába!

Kardos Albertet 1945. jan. 11-én erős hóvihárban temették el rabtársai a göstlingi hegyoldalon. Sírját egyszerű fejfa jelöli, s pár lépésre onnan domborodik az a két névtelen tömegsír, amelyben a tábor összes többi rabjainak a felismerhetetlenné vált hullarészeit hantolták el a falu lakói. Ezt a 72 lelket, nagyrészt aggastyánokat, nőket, gyermekeket 1945. április 13-ára virradó éjjel egy 66 tagú SS különítmény lemészárolta, tetemüket szénéné getette. Köztük volt K. A. számos rokona, legkedvesebb unokája, a 13 éves Kardos Ferenc is. A sors kegyes volt a nagyapához, a borzalomnak ezt az éjszakáját már nem kellett megélnie.

KARDOS ALBERT önállóan megjelent munkái

1. A XVI. század magyar lyrai költészete. Budapest. 1883.
2. Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. Budapest. 1885.
3. Wellhausen: Izráel népének története. Fordítás. Budapest. 1886.
4. Középkoraink és a magyar alföld. Szentés. 1890.
5. A magyar Alföld közművelődéséért. Budapest. 1891.
6. A magyar zsidóság nemzeti hivatása. Budapest. 1892.
7. Debrecen tanügye. Debrecen. 1892.
8. A magyar szépirodalom története a legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig. Budapest. 1892.
9. A magyar költészet kincsháza. Szerkesztette: Endrődi Sándor. (A költészettörténeti bevezetést írta Kardos Albert.) Budapest. 1895.
10. A kurucvilág költészete. Szemelvények. Magyar Könyvtár 42. füzet. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Budapest. 1898.
11. Gvadányi: A peleskei nótárius. Magyar Könyvtár 79. füzet. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Budapest. 1899.
12. Histoire de la littérature hongroise. (Horváth Cirillel és Endrődi Sándorral, Kont Ignác fordításában.) Paris. 1900.
13. Csokonai válogatott munkái. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Debrecen. 1905.
14. Csokonai- emlékkönyv. Debrecen. 1909.
15. Petőfi Sándor összes költeményei. (Sajtó alá rendezés és bevezetés.) Debrecen. 1909.
16. A magyar irodalom története 1900-ig. Műveltség Könyvtára. (Ferenczi Zoltán szerkesztésében, Simonyi Zsigmonddal, Pintér Jenővel és Endrődi Sándorral.) Budapest. 1913.
17. Magyar irodalomtörténeti életrajzok. (Szerkesztette.) Debrecen. 1913.
18. Emlékfüzet Arany János születésének századik évfordulójára. (Szerkesztés és előszó.) Debrecen. 1917.
19. Magyar államférfiak házi zsidói. Budapest. 1939. Klny.
20. Csokonai barátja, Nagy Gábor. Debrecen. 1940. Klny.
21. Zoltai Lajos. Debrecen. 1940. Klny.
22. Csokonai-képek Debrecenben. Debrecen. 1940. Klny.

23. Madách: Az ember tragédiája. (Sajtó alá rendezés.) Budapest. Athenaeum. 1941.
24. Oláh Gábor s a Csokonai-kör. Debrecen. 1943. Klny.
25. Csokonai ószövetségi látomása. Budapest. 1944. Klny.

Más nevezetesebb írásai :

A göcseji nyelvjárás. Magyar Nyelvőr. 1884.

A protestáns kor áttekintése. Vallásos irodalom. Balassa Bálint. Debrecen írói és irodalmi élete. Kisfaludy Károly. (Fejezetek a Beöthy—Badics: Képes Magyar Irodalomtörténetben.) Budapest. 1895.

Kardos Pál